

Тетяна Ляшенко

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Процес формування та зміни еліт у центральноазіатському регіоні належить до факторів ризику. Жодна з центральноазіатських республік на сьогодні не пройшла через процедуру зміни еліт. І поки що незрозуміло, яким чином цей процес може бути організований, як він проходитиме. В Центральній Азії існує ланцюг взаємозв'язків: влада — власність — фінанси. До цих пір втрата влади означала втрату власності та фінансів. Тому завдання нинішньої еліти — «імітувати наявність прозорості в процесі зміни еліт, зберегти усі існуючі канали влади, а значить, і власність, і фінанси. І ця «непрозора лінійка» є фактором ризику»¹.

Існує дві моделі поведінки керівництва в країнах Центральної Азії. Перша модель більшою мірою притаманна Туркменістану та Узбекистану і проявляється в наступних основних тенденціях:

- посилення репресивного «компонента»,
- насичення структур державного управління співробітниками таємної політичної поліції,
- постійній ротатії у середній та вищій ланці чиновництва, інтенсивним збагаченням правлячих «сімей»,
- пауперизація широких соціальних прошарків.

«Протистояння влади та суспільства в різноманітних формах здатне вплинути на формування в окремих групах правлячого прошарку переконання в необхідності серйозних змін на користь недопущення розвитку некерованих процесів соціально-політичної деструктуризації та економічного колапсу. У цьому зв'язку не виключаються спроби «детронізації» теперішніх голів Узбекистану та Туркменістану саме за допомогою переворотів у верхівці влади, активну роль в яких можуть зіграти зовнішні сили з-поміж країн СНД, а також окремих сусідів Узбекистану та Туркменістану по азійському регіону»².

Друга модель поведінки центральноазіатських керівників реалізується Казахстаном та Таджикистаном. Незважаючи на суттєву різницю в соціально-політичній та економічній сферах, обидва режими очолюються безальтернативними правителями, які володіють серйозними політичними та економічними ресурсами,

що використовуються в межах системи «керованої демократії». Як Назарбаєв, так і Рахмонов роблять ставку на національну єдність, що інтерпретується ними з погляду владних інтересів.

Особлива ситуація, яка не вкладається у подану класифікацію, існує в Киргизстані. Після створення загальнорегіональної організації демократичних сил Центральної Азії, в якій бере участь політична опозиція з-поміж представників усього регіону, «слід уже зараз говорити про те, що в Центральній Азії, незважаючи не всі труднощі та своєрідність розвитку, поданий старт політичній трансформації існуючих авторитарно-тоталітарних режимів»³.

За радянських часів у Центральній Азії відбувався процес формування національних політичних еліт. Особливість їх в тому, що, з одного боку, вони здобули радянську освіту і достатньо високий рівень професійної кваліфікації. З іншого, ці люди зберігали найбільш характерні риси національного виховання, а також традиції та звичаї свого народу, що стимулювало процес формування у них національної самосвідомості. Компроміс з комуністичною ідеологією та центральною владою в Москві був для них не лише засобом досягнення вищих щаблів влади, але й тим податком, сплативши який, вони діставали можливість збереження та зміцнення національного компонента в політичному, економічному та культурному розвитку своїх народів. Проте справжнім ідеалом для багатьох представників національних еліт була повна незалежність їх країн від Москви та повна, абсолютна влада в своїх країнах.

Як зазначає А.Пахарев, «лідери щойно утворених держав формувалися двома шляхами. Більша їх частина вийшла з рядів КППРС і не просто з партії, а з її вищих та середніх ешелонів партійно-державного керівництва. Для досягнення влади в нових умовах їм необхідно було розірвати зі своїм номенклатурним минулим, а головне, на весь голос відмовитися від комуністичних поглядів та ідеології. Більшість учинила саме так, зберігши традиції силових методів вирішення багатьох проблем державного управління.

Інша генерація лідерів висунулася, головним чином в умовах нової політичної обстановки, коли відкрилися внутрішньополітичні шлюзи та стали формуватись альтернативні КППРС партії та рухи. Як показала практика, багато з лідерів цієї формації виявилися слабкими, часто некомпетентними керівниками, не готовими до конструктивної праці, хоча раніше в мітингово-руйнуючій ситуації їх промови звучали яскраво, переконливо, обнадійливо»⁴.

Сьогоднішні національні політичні еліти володіли досить великою владою і в радянський період. В партійно-державній номенк-

латурі, яка існувала в СРСР, вищі ієрархічні структури завжди мали абсолютну владу над нижчими. Тим не менш, вона не була здатною відмінити азіатські традиції суспільних відносин, а лише породила деякі нові специфічні риси, прикрасила ці відносини псевдodemократичними атрибутами. Другі секретарі ЦК Компартії союзних республік (фактично контролери з центру) — росіяни за національністю — не завжди були здатними розібратися у складних стосунках місцевої влади та її внутрішній політиці. І тим більше вони не могли щось змінити в усталених традиціях. Вищі національні еліти, як правило, зберігали абсолютну владу в межах своїх республік та майстерно імітували повну підлеглість Москві.

Еліти радянського Сходу завжди прагнули більшої самостійності та поступово набували її. Як зазначає Д.Фурман, за умови «безмежної відданості Москві та Л.Брежнєву республіканська влада фактично вже отримала «часткову незалежність». Ш.Рашидов, Г.Алієв, Д.Кунаєв та інші були вже не московськими «намісниками» та генерал-губернаторами, а скоріш царьками «васальних держав», що вже набирали силу. М.Горбачов, який спробував зруйнувати сформовану систему реальної внутрішньої незалежності цих республік, призначивши в Казахстан росіянина Г.Кольбіна, отримав непокору, що доводила, як далеко вже зайшли ці, спочатку непомітні, процеси»⁵.

У такій ситуації з інституту республіканських перших секретарів Комуністичної партії виник сильний інститут президентства в країнах Центральної Азії. Президентські вибори проводились у всіх нових державах після проголошення незалежності, але боротьба на них була суворо обмеженою. Всі наступні конституційні зміни та президентські вибори були в основному спрямовані на зміцнення та консолідацію влади глави держави. На думку спеціалістів з питань вивчення конституцій, до 1996 року всі центральноазіатські режими стали суперпрезидентськими системами, в якій президент та його адміністрація контролюють прийняття політичних рішень, а парламент та суди мають лише номінальну незалежність. Безпосередній пережиток радянської системи та політичної культури — централізоване управління, з допомогою якого центральноазіатські президенти намагаються зберегти контроль над внутрішніми політичними та економічними структурами та міждержавними стосунками.

Те, що в таких суперпрезидентських системах президентська влада та адміністрація є не такими консолідованими й сильними,

як це здається з боку, може стати однією з основних перепон для подальших реформ — як політичних, так і економічних.

Хоча центральноазиатський регіон має багато спільного, шістнадцять років незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула свого обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень.

До середини 1990-х років Киргизія просувалася в напрямі створення демократичної держави, і ця трансформація проходила майже паралельно аналогічним процесам у країнах Центральної Європи, таких як Румунія, Болгарія та Словачія. Але, оскільки стратегія, а за великим рахунком і цілі такої трансформації не були чітко визначені, то через серйозні протиріччя між вищими органами державної влади, а, по суті, всередині суспільства, вже у 1993–1996 рр. розпочалася глибока криза влади. «Разом з тим, скорочення повноважень представницьких органів, значне посилення ролі президента та посилення виконавчої влади одночасно з тяжким станом основного загалу населення призвели до загострення внутрішньополітичної обстановки та виникнення у 2002 р. нової політичної кризи»⁶.

У Киргизстані існує лінія глобального протистояння північ-південь. Окрім цього, наявна величезна кількість кланів, які залишилися майже з племінного устрою. Всередині південного та північного утворень існує поділ, який призводить, у свою чергу, до їхнього внутрішнього протиборства. Саме тому в Киргизії є така велика кількість партій.

Кількість партій постійно змінюється, але за останні роки їх не налічувалося менше за декілька десятків. Найбільш значні це: Блок «Національний рух Киргизстану» (НДК), який сформувався у вересні 2004 р., об'єднавши дев'ять партій та рухів: Партію комуністів, Комуністичну партію, Республіканську партію, Партію національного відродження «Асаба», Демократичний рух Киргизстану, «Кайран Сель», «Новий Киргизстан», «Еркин Киргизстан» та «Еркиндик». Виборчий блок «За чесні вибори» об'єднав партії «Ар-Намис», «Ел», «Ата-Мекен» та Соціал-демократичну партію. Роза Отунбаєва, колишній міністр закордонних справ, заснувала партію «Ата-Юрт» («Вітчизна»). Є декілька партій націоналістичного спрямування: «Асаба», «Ата-Мекен», «Еркиндик» та Народно-патріотичний рух.

16 грудня 2007 р. в Киргизстані вперше відбулися парламентські вибори за партійними списками. Перемогу здобула пропрезидентська партія «Ак жол». Таким чином, президент країни Курманбек Бакієв отримав лояльний щодо нього парламент, що загрожує перетворенням реформатора Бакієва на лідера з авторитарними рисами.

Політична еліта Казахстану — це значною мірою колишня радянська номенклатура. Її оновлення відбувається природним шляхом, в основному завдяки ветеранам казахстанської політики. Молодіжне крило казахстанської еліти — це управлінці, які вийшли завдяки програмі «Болашак» — програмі навчання казахів за кордоном, що набула розвитку після 1993 року. Ця нова казахстанська еліта сильно вестернізована. Також існує «новоказахська» частина еліти, яка сформувалася в основному з перших бізнесменів та управлінців середини 90-х років.

Політичне життя сучасного Казахстану значною мірою визначається жузовими, родоплемінними та кланово-сімейними відносинами. Воно «детерміноване боротьбою за владу представників трьох великих племінних об'єднань — жузів: Старшого — «Ули» (Південний та Південно-Східний Казахстан); Середнього — «Орта» (Північний, Центральний та Східний Казахстан) та Молодшого — «Кіши» (Західний Казахстан). І хоча за історичними мірками жузи утворилися нещодавно, на початку XVII століття, протиріччя між ними міцно вкорінилися у ментальності казахів»⁷.

Клановість та трайбалізм у центральноазіатському регіоні ніколи не сходили з порядку денного, а на сьогодні вони чи не найголовнішим чином впливають на політичне життя кожної країни, як внутрішнє, так і зовнішнє. Наприклад, як зазначають російські дослідники жузової системи Казахстану Л.Гусев та М.Шах, «Окреме та особливе питання — «модернізація» інституту традиційних племінних авторитетів-старійшин (аксакалів). За свідченням представників казахстанської політичної еліти ще радянських часів, багато з важливих рішень (особливо кадрові) приймалися та затверджувалися зовсім не у кабінетах ЦК, а в тихих бесідах старих аксакалів у невеличкому парку на лавах навпроти Театру юного глядача»⁸.

Президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв в одній зі своїх публікацій зазначав, що «регіональна належність завжди відіграла суттєву роль у політичному устрої» Республіки. При цьому він сам «категорично не приймає політичну ідеологію традиційного типу, яка заснована на відновленні архаїчних форм суспільного устрою, родоплемінної психології»⁹.

Попри всі ознаки авторитарності казахстанської влади вона, за деяким винятком, діє неагресивно, надаючи перевагу консенсусним рішенням та відносно ліберальному стилю політичного управління. Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи правлячому президенту, який би міг дістати суттєву підтримку населення цієї країни. Як зазначає Р.Джангужин, «зі всією впевненістю можна стверджувати, що в сьгоднішньому Казахстані немає сильної опозиції, немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість, як, наприклад, в Україні або в Грузії»¹⁰.

Незважаючи на величезні розміри території, існуючу сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками, чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р.Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким, і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Політична система Узбекистану заснована на уяві про те, що у Східній країні демократія не може виглядати так, як у Західних країнах. Президент країни Іслам Карімов є ідеологом узбецького «демократичного колективізму». Узбекистан — держава, що обрала свій, самостійний шлях розвитку. Цей шлях у всьому світі визнаний як «узбецька модель» державного та суспільного будівництва. Одна з основних його характеристик полягає в системному перетворенні суспільства не революційним, а еволюційним шляхом, послідовно.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів у політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління сумнозвісного Шарафа Рашидова.

Ретрадиціоналізація, яка зачепила тою чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махалінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний

удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»¹¹.

Після здобуття Узбекистаном незалежності джизакська еліта поступилася лідерством самаркандському клану, представником якого і є Іслам Карімов. До 2003 року характер політичної ситуації в Узбекистані визначався боротьбою між двома основними кланами — самаркандським та ташкентським, які залучали представників ферганського та бухарського кланів. Наприкінці 2002 — початку 2003 року кланове протистояння досягло свого апогею. Відбулися кадрові перестановки, внаслідок яких самаркандський клан розпався, а ташкентський, відмовившись від регіонального принципу об'єднання, організаційно перебудувався.

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але допускав можливість консолідації опозиційних до президента сил. З часом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери.

Іслам Карімов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження впливу клановості на ситуацію в державі. З такою метою проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої — не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. «Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М.Соліх та А.Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, також як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як зайнялися політикою, через певні причини були позбавлені кланової підтримки»¹².

У Таджикистані останнім часом помітна тенденція з боку влади, спрямована на формування нової, національно орієнтованої ідеології.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х рр. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною частиною місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою¹³.

До 1990-х рр. в республіці склалися чотири основні номенклатурні угруповання — ходжентсько-ленінабадське, гармське, кулябське та бадахшанське. Поява в цій ситуації політичних партій різко ускладнила боротьбу між регіональними номенклатурними угрупованнями. Правляче з 1947 р. ленінабадське номенклатурне угруповання на момент розпаду СРСР уже не користувалося підтримкою та популярністю на Півдні республіки, правлячий клан був не здатний контролювати республіку одноосібно. Внаслідок цього в республіці склалися два військово-політичні союзи: з одного боку, гармсько-бадахшанський, а з другого — ленінабадсько-кулябський альянси. Це була свого роду політична рівновага сил, коли жодна зі сторін не мала вирішальної переваги, але не втрачала надії добитися остаточної перемоги, а значить, не збиралася поступатися. «Таким чином, конфлікт еліт привів країну до громадянської війни. Підписання договору про мир у липні 1997 р. стало результатом необхідного компромісу між ворогуючими елітами. Разом з тим, процес такого співробітництва знаходиться лише на самому початку свого розвитку, і дисбаланс влади ще далеко не подоланий»¹⁴.

У цій країні багато чого зав'язано на особистості самого президента Емомалі Рахмона. На відміну від Казахстану та Узбекистану, де існують мінімально побудовані мезанізми розподілу влад, у Таджикистані немає нині нічого подібного.

У Туркменістані національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудрське), чарджоузьке (ерсарі), ташаузьке угруповання (північні йомуди). В сьогоднішніх

умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Привласнені ними статки в майбутньому можуть бути використані для повернення цих людей до влади, як поодинці, так і в різного роду союзах та блоках. До того ж туркменське суспільство диференційоване не лише за майновою, але й за родоплемінною ознакою. Представники усіх племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчують дискримінацію. Можливо, що зараз почнеться період перегрупування сил в туркменському суспільстві за сімейно-племінним принципом. Саме за цим принципом останнім часом в туркменському суспільстві спостерігається помітне посилення відцентрових сил. Можливий і інший сценарій розвитку подій, коли візьмуть гору групові, корпоративні інтереси багатих кланів і нова еліта забуде про свою племінну і навіть національну належність та оформиться в єдиний впливовий владний клас, щоб взяти керівництво в свої руки і ніколи його не відпускати.

Усе ще важко робити прогнози стосовно Туркменистану, оскільки інформація надходить звідти дуже дозовано. Можна передбачити, що головне завдання туркменського лідера нині — це зберегти у своїх руках всю повноту влади, не допустивши одночасно кланової боротьби.

Дослідження формування еліти та принципів політичного лідерства в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому, та Європи, зокрема, впливати на розвиток подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазіатських країн нині знаходяться не лише долі народів їхніх країн, адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності на світовій арені.

¹ Есть ли жизнь после Первого? О факторах дестабилизации, политических рисках и будущей смене элит в странах Центральной Азии. Интервью с Алексеем Власовым // Республика-2030. — 2007. — 08 июня — С. 4.

² Улуния А. Демократия доберется до кишлаков // В мире / Центральная Азия. www.prognosis.ru

³ Там само.

⁴ Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001. — С. 168–169.

⁵ Фурман Д. О будущем «постсоветского пространства» // Свободная мысль. — 1996. — № 6. — С. 43.

⁶ Чиналиев У.К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы. — М., 2004. — С. 90.

⁷ Гусев Л., Шах М. Влияние жузовой системы на политику современного Казахстана // Аналитические записки. — М.: МГИМО — Вып. 7 (19). — 2006. — С. 3.

⁸ Гусев Л., Шах М. Там само. — С. 9.

⁹ Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества — как условие прогресса Казахстана. — Алма-Аты, 1993. — С. 10.

¹⁰ Там само. — С. 333.

¹¹ Звягельская И. Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, готовые за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — М., 2005. — № 100 (3496), 23 мая. — С. 11.

¹² Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии// Интернет.

¹³ Мулладжанов П. Элиты у власти: таджикистанский опыт // НГ-Содружество. — М., 2000. — 25 октября. — С. 2.

¹⁴ Там само.